

G‘AZNAVIYLAR DAVLATINING TASHKIL TOPISHI: SIYOSIY OMILLAR VA TARIXIY JARAYONLAR

Jo‘rayeva Dildora Asqarovna

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti magistranti

dildorajurayeva543@gmail.com

tel.: 905210115

Annotatsiya: Mazkur maqolada G‘aznaviylar davlatining tashkil topishiga ta‘sir ko‘rsatgan siyosiy, harbiy va ma‘muriy omillar tahlil qilinadi. X asr oxirlarida Somoniylar davlatining ichki zaiflashuvi, turkiy g‘ulom lashkarboshilarining siyosiy mavqei ortishi, G‘azna shahrining strategik ahamiyati, Xuroson va Hindiston yo‘nalishidagi harbiy-siyosiy jarayonlar G‘aznaviylar hokimiyatining shakllanishiga zamin yaratdi. Maqolada Alptegin, Sabuktegin va Mahmud G‘aznaviy faoliyati orqali G‘azna hokimiyatining mahalliy harbiy tayanchdan mustaqil davlat darajasiga ko‘tarilish bosqichlari yoritiladi. Tadqiqotda G‘aznaviylar davlatining vujudga kelishi oddiy sulolaviy almashinuv emas, balki Sharqiy islom dunyosida harbiy elita, forsiy-islomiy boshqaruv tajribasi va mintaqaviy siyosiy kuchlar o‘zaro ta‘siri natijasida yuzaga kelgan tarixiy jarayon sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: G‘aznaviylar, Somoniylar, G‘azna, Alptegin, Sabuktegin, Mahmud G‘aznaviy, Xuroson, turkiy g‘ulomlar, Qoraxoniylar, X asr, Sharqiy islom dunyosi.

THE FORMATION OF THE GHAZNAVID STATE: POLITICAL FACTORS AND HISTORICAL PROCESSES

Abstract. This article analyzes the political, military and administrative factors that influenced the formation of the Ghaznavid state. In the late tenth century, the internal weakening of the Samanid state, the growing political role of Turkic ghulam commanders, the strategic importance of Ghazna, and military-political developments in Khurasan and the Indian frontier created the basis for the rise of Ghaznavid power. The article examines the activities of Alptigin, Sabuktigin and Mahmud of Ghazna, showing how Ghazna developed from a local military base into an independent state. The formation of the Ghaznavid state is interpreted not as a simple dynastic replacement, but as a historical process shaped by the interaction of military elites, Persian-Islamic administrative traditions and regional political forces in the eastern Islamic world.

Keywords: Ghaznavids, Samanids, Ghazna, Alptigin, Sabuktigin, Mahmud of Ghazna, Khurasan, Turkic ghulams, Qarakhanids, tenth century, eastern Islamic world.

ОБРАЗОВАНИЕ ГОСУДАРСТВА ГАЗНЕВИДОВ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

Аннотация. В статье анализируются политические, военные и административные факторы, повлиявшие на образование государства Газневидов. В конце X века внутреннее ослабление государства Саманидов, усиление политической роли тюркских гулямов-военачальников, стратегическое значение Газны, а также военно-политические процессы в Хорасане и на индийском направлении создали основу для формирования власти Газневидов. В статье через деятельность Алптегина, Сабуктегина и

Махмуда Газневи раскрываются этапы превращения власти Газны из местной военно-политической опоры в самостоятельное государство. Образование государства Газневидов оценивается не как простая смена династии, а как исторический процесс, возникший в результате взаимодействия военной элиты, персидско-исламской административной традиции и региональных политических сил восточного исламского мира.

Ключевые слова: Газневиды, Саманиды, Газна, Алптегин, Сабуктегин, Махмуд Газневи, Хорасан, тюркские гулямы, Караханиды, X век, восточный исламский мир.

Kirish. G‘aznaviylar davlati X asr oxiri va XI asr boshlarida Sharqiy islom dunyosida yuzaga kelgan yirik siyosiy tuzilmalardan biri bo‘lib, uning shakllanishi Movarounnahr, Xuroson, G‘azna va Hindiston chegaralari bilan bog‘liq murakkab tarixiy jarayonlar natijasida yuz berdi. Bu davlat birdaniga mustaqil saltanat sifatida paydo bo‘lmagan. Uning vujudga kelishi Somoniylar davlatining ichki zaiflashuvi, harbiy boshqaruv tizimida turkiy g‘ulomlarning mavqei ortishi, G‘azna shahrining strategik markazga aylanishi va Xurosondagi siyosiy kurashlar bilan bevosita bog‘liq edi. G‘aznaviylar tarixini o‘rganishda asosiy e‘tibor faqat Mahmud G‘aznaviy davridagi harbiy yurishlar yoki davlatning kengayishiga qaratilmasligi kerak. Bu davlatning siyosiy ildizlari Alpteginning G‘aznani egallashi, Sabukteginning hokimiyatni mustahkamlashi va Mahmudning Xurosonni qo‘lga kiritishi bilan bog‘liq bosqichma-bosqich jarayonlarda namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan G‘aznaviylar davlatining tashkil topishi Sharqiy islom olamida turkiy harbiy elita va forsiy-islomiy boshqaruv an‘analarining uyg‘unlashuvi sifatida ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, G‘aznaviylar davlatining vujudga kelishi Markaziy Osiyo, Xuroson va hozirgi Afg‘oniston tarixidagi siyosiy hokimiyat almashinuvi, harbiy qatlamning kuchayishi, shahar markazlari roli va islomiy siyosiy qonuniylik masalalarini chuqur anglash imkonini beradi.

Asosiy qism. G‘aznaviylar davlatining tashkil topishi Somoniylar davlatining X asr ikkinchi yarmidagi siyosiy inqirozi bilan chambarchas bog‘liqdir. Somoniylar davlati IX–X asrlarda Movarounnahr va Xurosonda yirik siyosiy markaz sifatida shakllanib, Buxoro, Samarqand, Nishopur, Balx, Marv va Hirot kabi shaharlarda ilm-fan, savdo, hunarmandchilik va boshqaruv tizimining rivojlanishiga sharoit yaratdi. Biroq X asr oxiriga kelib saroy guruhlari, viloyat hokimlari, harbiy amirlar va turkiy g‘ulom lashkarboshilari o‘rtasidagi ziddiyatlar kuchaydi [1; 2].

Somoniylar davlatining harbiy tayanchi asta-sekin turkiy g‘ulom qo‘shinboshilar qo‘liga o‘ta boshladi. Dastlab saroyga sodiq harbiy kuch sifatida tarbiyalangan g‘ulomlar vaqt o‘tishi bilan yirik qo‘shin boshliqlari, viloyat noiblari va siyosiy qarorlar jarayoniga ta‘sir ko‘rsatuvchi qatlamga aylandi. Ularning mavqei nasabga emas, harbiy mahorat, sadoqat, xizmat va hukmdor ishonchiga bog‘liq edi. Bu tizim Somoniylar uchun dastlab markaziy hokimiyat tayanchi bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa, keyinchalik mustaqil siyosiy kuchlarning shakllanishiga zamin yaratdi [1; 3].

G‘aznaviylar davlatining dastlabki shakllanishida Alptegin faoliyati muhim o‘rin tutadi. Alptegin Somoniylar saroyida yuqori martabaga erishgan turkiy harbiy arboblardan biri edi. Abdulmalik ibn Nuh vafotidan keyin Somoniylar taxti atrofida yuzaga kelgan ziddiyatlar Alpteginning Buxoro saroyi bilan munosabatlarini keskinlashtirdi. Saroy guruhlari Mansur ibn Nuhni qo‘llab-quvvatlagan bir vaqtda Alptegin boshqa siyosiy yo‘nalishni ma‘qul ko‘rdi. Natijada u o‘ziga sodiq qo‘shin bilan Buxorodan chiqib ketdi [3; 4].

Alpteginning Buxorodan chiqib ketishi oddiy saroy mojarosi emas edi. Bu voqea Somoniylar davlatida harbiy kuchlar markaziy hokimiyatdan mustaqil harakat qila boshlaganini ko'rsatdi. Buxoro lashkari bilan Alptegin kuchlari o'rtasidagi to'qnashuvda markaziy qo'shinlarning mag'lubiyatga uchrashi Somoniylar harbiy tizimida kuchlar muvozanati o'zgarganini bildiradi. Alpteginning G'azna tomon yurishi va shaharni egallashi keyinchalik G'aznaviylar davlatining siyosiy markazi shakllanishida hal qiluvchi bosqich bo'ldi [2; 4].

G'azna shahrining tanlanishi tasodifiy emas edi. Bu shahar Xuroson, Zobuliston, Kobul vodiysi va Hindiston sari boruvchi yo'llar tutashgan strategik hududda joylashgan edi. Tog'li hududlar bilan o'ralganligi uning mudofaa imkoniyatlarini oshirgan, savdo va harbiy yo'llarga yaqinligi esa uni siyosiy-harbiy markaz sifatida qulay qilgan. G'azna bir tomondan Somoniylarning janubiy-sharqiy chegaralari bilan, ikkinchi tomondan Hindiston yo'nalishidagi harbiy yurishlar bilan bog'langan muhim tayanchga aylandi [2; 5].

Alptegin G'aznani egallagach, hududdagi mahalliy kuchlar bilan to'qnashdi. Lawiklar yoki Lowiklar nomi bilan tilga olinadigan mahalliy sulola G'azna atrofida ta'sirga ega bo'lib, shaharni qayta qo'lga kiritishga harakat qildi. Bu holat G'azna hokimiyatining dastlabki davrda hali to'liq barqaror emasligini ko'rsatadi. Shahar hokimlari rasman Somoniylar oliy hokimiyatini tan olgan bo'lsalar-da, amalda o'z qo'shini, moliyasi va mahalliy boshqaruviga ega bo'lgan yarim mustaqil siyosiy kuch sifatida harakat qildilar [2; 6].

Alptegin vafotidan keyingi davr G'azna hokimiyatida vorislik va barqarorlik muammolari mavjudligini ko'rsatadi. Hokimiyat avval uning o'g'li Abu Ishoq Ibrohimga o'tdi. Abu Ishoq Buxoro bilan munosabatlarni tiklashga intildi va Somoniylar hukmdoridan o'z hokimiyatini tasdiqlatishga harakat qildi. Keyinchalik Bilgetegin va Piritigin davrlarida G'azna hokimiyati ko'proq harbiy guruhlar roziligi, mahalliy siyosiy muvozanat va qo'shin ichidagi nufuzga bog'liq bo'lib qoldi [2; 5].

G'aznaviylar davlatining barqaror siyosiy shaklga o'tishida Sabuktegin faoliyati alohida ahamiyatga ega. Sabuktegin Alpteginning g'ulomlari orasidan yetishib chiqqan, harbiy tajribasi va siyosiy ehtiyotkorligi bilan ajralib turgan shaxs edi. Piritigin davridagi beqarorlik G'aznadagi turkiy harbiy zodagonlarni kuchli rahbar atrofida birlashishga undadi. 977-yilda Sabuktegin hokimiyatga ko'tarilib, G'azna hokimiyatini avvalgi beqaror holatdan chiqarib, mustahkam siyosiy tuzilma sari yo'naltirdi [2; 7].

Sabuktegin davrida G'azna hokimiyati shahar doirasidan chiqib, kengroq hududiy asosga ega bo'la boshladi. Zobuliston, Gardiz, Bust va Kobul atroflarida G'aznaviylar ta'siri kuchaydi. Bu kengayish mahalliy raqib kuchlarni bo'ysundirish, harbiy tayanchni mustahkamlash va Somoniylar davlatining Xurosondagi siyosiy kurashlariga faol aralashish orqali amalga oshdi. Somoniylar zaiflashib borayotgan sharoitda Sabuktegin G'azna hokimiyatini mintaqaviy siyosatning muhim ishtirokchisiga aylantirdi [4; 5].

Sabukteginning Hindiston chegaralaridagi faoliyati G'aznaviylar davlatining keyingi tashqi siyosiy yo'nalishini belgilab berdi. Hindushohiylar bilan to'qnashuvlar G'azna hokimiyatining iqtisodiy va harbiy imkoniyatlarini oshirdi. Keyinchalik Mahmud G'aznaviy davrida keng miqyosda davom ettirilgan Hindiston yurishlari uchun dastlabki tajriba aynan Sabuktegin davrida shakllandi. Bu holat G'aznaviylar davlatining vujudga kelishida janubiy-sharqiy yo'nalishning ahamiyati katta bo'lganini ko'rsatadi [3; 7].

Sabuktegin hokimiyati ikki tomonlama siyosiy xususiyatga ega edi. Bir tomondan, u Somoniylar oliy hokimiyatini rasman tan olib, o'z mavqeini shu asosda qonuniylashtirishga intildi. Ikkinchi tomondan, G'azna amalda mustaqil qo'shin, hududiy tayanch va tashqi siyosiy harakat imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu jarayon G'aznaviylar davlatining Somoniylar tarkibidan keskin uzilish

yo'li bilan emas, balki uning harbiy-ma'muriy tizimi ichidan asta-sekin mustaqil hokimiyat sifatida ajralib chiqqanini ko'rsatadi [2; 4].

X asr oxirlarida Somoniylar davlatining inqirozi yanada chuqurlashdi. Qoraxoniylarning Movarounnahrda bosimi, Xurosondagi Simjuriylar, Foyiq va Bektuzun kabi harbiy arboblarning mustaqil harakatlari Buxoro hokimiyatini zaiflashtirdi. Bu sharoitda Sabuktegin va Mahmud G'aznaviylar dastlab Somoniylar tarafdori sifatida maydonga chiqib, Xurosondagi isyonchi kuchlarga qarshi kurashdilar. 995-yilda Xurosondagi Abu Ali Simjuriy va Foyiq kuchlariga qarshi kurashda erishilgan g'alaba G'aznaviylar siyosiy mavqeini oshirdi [3; 8].

Mahmud G'aznaviy G'aznaviylar davlatining mustaqil siyosiy kuchga aylanishida hal qiluvchi shaxs bo'ldi. Xuroson o'sha davrda faqat harbiy hudud emas, balki iqtisodiy, madaniy va ma'muriy jihatdan muhim viloyat edi. Nishopur, Marv, Tus va Hirot kabi shaharlar Sharqiy islom dunyosining yirik markazlari sanalgan. G'aznaviylar uchun Xurosonni qo'lga kiritish G'azna atrofidagi mahalliy hokimiyatdan yirik mintaqaviy davlat darajasiga ko'tarilish demak edi [2; 3].

997-yilda Sabuktegin vafot etgach, G'azna hokimiyatida vorislik masalasi yuzaga keldi. Uning kichik o'g'li Ismoil taxtga o'tirdi. Biroq Mahmud harbiy tajriba, Xurosondagi mavqe va siyosiy salohiyat jihatidan Ismoil ustun edi. Mahmud avval hokimiyatni bo'lishishni taklif qilgan bo'lsa-da, bu taklif qabul qilinmadi. Natijada aka-uka o'rtasidagi kurash qurolli to'qnashuvga aylandi. 998-yilda Mahmud Ismoilni mag'lub etib, G'azna taxtini egalladi [2; 3].

Mahmudning taxtga chiqishi G'aznaviylar tarixida burilish nuqtasi bo'ldi. Sabuktegin davrida G'azna hokimiyati kuchaygan bo'lsa-da, u hali Somoniylar siyosiy tizimi bilan rasman bog'liq edi. Mahmud dastlab Somoniy amiri huzuriga borib, G'azna, Bust, Balx, Hirot va Termiz kabi hududlardagi hokimiyatini tasdiqlatdi. Tashqi tomondan bu Somoniylar suverenitetini tan olish kabi ko'rinsa-da, amalda Mahmud uchun siyosiy qonuniylikni mustahkamlash va Xurosonni qo'lga kiritish yo'lida qulay vosita bo'ldi [3; 7].

999-yil voqealari G'aznaviylar davlatining mustaqil siyosiy kuch sifatida shakllanishini yakunlovchi bosqich bo'ldi. Somoniylar saroyida Bektuzun va Foyiq kabi harbiy arboblarning amir Mansur II ni taxtdan tushirib, Abdulmalik II ni hokimiyatga keltirdilar. Mahmud bu vaziyatdan foydalangan holda o'zini taxtdan ag'darilgan amir huquqini himoya qiluvchi kuch sifatida ko'rsatdi va Xuroson sari yurish boshladi. Marv yaqinidagi jangda Mahmudning g'alabasi Xuroson ustidan G'aznaviylar nazoratini mustahkamladi [1; 3].

Somoniylar davlatining qulashi G'aznaviylar mustaqilligini yanada mustahkamladi. 999-yilda Qoraxoniylar Buxoroni egallab, Somoniylar hukmronligiga barham bergach, Movarounnahr va Xuroson o'rtasida yangi siyosiy chegara shakllandi. Amudaryo shimolda Qoraxoniylar, janubda G'aznaviylar o'rtasidagi asosiy chegara vazifasini bajara boshladi. Shu tariqa G'aznaviylar endi Somoniylar noibi emas, mustaqil hukmdor sifatida maydonga chiqdi [1; 8].

G'aznaviylar davlatining siyosiy qonuniyligini mustahkamlashda Abbosiy xalifaligi bilan aloqalar ham muhim o'rin tutdi. Mahmud G'aznaviy o'z hokimiyatini faqat harbiy kuch va hududiy nazorat orqali emas, islomiy siyosiy qonuniylik orqali ham asoslashga intildi. Abbosiy xalifasi al-Qodir Billoh tomonidan berilgan “Yamin ad-davla” va “Amin al-milla” kabi unvonlar Mahmudning Sharqiy islom dunyosidagi mavqeini kuchaytirdi. Bu unvonlar G'aznaviylar hokimiyatini sunniy islom himoyachisi sifatida ko'rsatdi [2; 3].

G'aznaviylar davlatining mustahkamlanishida Somoniylardan meros qolgan ma'muriy tajriba ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi. G'aznaviylar turkiy harbiy sulola bo'lishiga qaramay, davlat boshqaruvida forsiy-islomiy devonchilik tizimiga tayandilar. Mahmud Xurosonni egallagach, Somoniylar davrida faoliyat yuritgan ko'plab kotiblar, moliyachilar va devon amaldorlari yangi

hokimiyat xizmatiga o'tdi. Siyosiy sulola o'zgargan bo'lsa-da, boshqaruv texnikasi va ma'muriy tajribada uzluksizlik saqlanib qoldi [1; 4].

Mahmud davriga kelib G'aznaviylar hokimiyati uch asosiy tayanchga ega bo'ldi. Birinchi tayanch — G'azna va unga tutash hududlarda shakllangan turkiy harbiy kuch edi. Ikkinchi tayanch — Xurosonning iqtisodiy, ma'muriy va madaniy imkoniyatlari bo'ldi. Uchinchi tayanch — Abbosiy xalifaligi tomonidan tan olingan sunniy siyosiy qonuniylik edi. Ana shu omillar G'aznaviylar davlatini XI asr boshlarida Sharqiy islom olamining qudratli siyosiy kuchlaridan biriga aylantirdi [2; 4].

G'aznaviylar davlatining tashkil topish jarayonini to'rt bosqichda ko'rsatish mumkin. Birinchi bosqich Alpteginning G'aznani egallashi bilan bog'liq bo'lib, bu davrda Somoniylar tarkibidan ajralib chiqayotgan harbiy tayanch shakllandi. Ikkinchi bosqich Abu Ishoq, Bilgetegin va Piritigin davrlaridagi beqarorlik davri bo'lib, unda G'azna hokimiyati mahalliy va turkiy harbiy guruhlar o'rtasidagi muvozanat asosida saqlanib qoldi. Uchinchi bosqich Sabuktegin davriga to'g'ri kelib, G'azna hokimiyati hududiy jihatdan kengaydi va siyosiy barqarorlikka erishdi. To'rtinchi bosqich Mahmudning hokimiyatga kelishi va Xurosonni egallashi bilan bog'liq bo'lib, aynan shu davrda G'aznaviylar mustaqil davlat sifatida tarix maydoniga chiqdi [2; 5].

G'aznaviylar davlatining vujudga kelishi Movarounnahr va Xurosondagi eski siyosiy tartibning yakunlanishi hamda yangi turkiy sulolalar davrining boshlanishi bilan bir vaqtga to'g'ri keldi. Somoniylar forsiy-islomiy madaniyat va boshqaruv tizimini yuksaltirgan bo'lsa, G'aznaviylar bu merosni turkiy harbiy hokimiyat bilan uyg'unlashtirdilar. Keyinchalik Saljuqiylar va boshqa turkiy sulolalar tajribasida ham ana shu uyg'unlik davom etdi [1; 2; 4].

Xulosa. G'aznaviylar davlatining tashkil topishi X asr oxirida Movarounnahr, Xuroson va G'azna hududlarida yuz bergan murakkab siyosiy jarayonlarning natijasi edi. Bu davlat Somoniylar merosidan keskin uzilish asosida emas, balki uning harbiy-ma'muriy tizimi ichidan mustaqil siyosiy kuch sifatida ajralib chiqdi. Alpteginning G'aznani egallashi G'aznaviylar hokimiyatining hududiy va harbiy poydevorini yaratdi. Sabuktegin davrida bu poydevor mustahkamlanib, G'azna mintaqaviy siyosatning faol markaziga aylandi. Mahmud G'aznaviy davrida esa Xurosonning qo'lga kiritilishi, Somoniylar davlatining qulashi va xalifalik tomonidan berilgan siyosiy qonuniylik G'aznaviylar davlatini mustaqil saltanat darajasiga olib chiqdi.

G'aznaviylar davlatining tarixiy ahamiyati shundaki, u turkiy harbiy elita, forsiy-islomiy ma'muriy tajriba va sunniy siyosiy qonuniylikni birlashtirgan yangi davlat modelini namoyon etdi. Bu model keyingi turkiy sulolalar, xususan Saljuqiylar davri siyosiy tajribasida ham davom etdi. Shu jihatdan G'aznaviylar davlatining tashkil topishi faqat G'azna shahrida yangi sulolaning paydo bo'lishi emas, balki Markaziy Osiyo, Xuroson va Afg'oniston tarixida siyosiy hokimiyatning yangi shaklga o'tishi sifatida baholanishi lozim.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Frye R.N. The Samanids // The Cambridge History of Iran. Vol. 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs / ed. R.N. Frye. — Cambridge: Cambridge University Press, 1975. — P. 136–161.
2. Bosworth C.E. The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994–1040. — New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1992.
3. Nazim Muhammad. The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna. — New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1971.

4. Bosworth C.E. The Early Ghaznavids // The Cambridge History of Iran. Vol. 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs / ed. R.N. Frye. — Cambridge: Cambridge University Press, 1975. — P. 162–198.
5. Раҳим Назарбек. Марказий Осиё: Илк исломий тарихдан лавҳалар. — Тошкент: “Navro‘z” нашриёти, 2016.
6. Bosworth C.E. The Later Ghaznavids: Splendour and Decay. The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040–1186. — New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1992.
7. Ўзбекистон тарихи. Энг қадимги даврлардан бугунги кунгача. I жилд / А. Асқаров ва бошқ. — Тошкент: “Маънавият”, 2022.
8. Bosworth C.E. The Ghaznavids // Encyclopaedia Iranica. — New York: Encyclopaedia Iranica Foundation.